

Байталюк О.М.,

викладач кафедри суспільно-політичних дисциплін та правознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка

**СПІВПРАЦЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ
З КИЇВСЬКОЮ КРАЙОВОЮ ІНСПЕКТУРОЮ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ
ТА МИСТЕЦТВА ЩОДО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА,
КУЛЬТУРИ ТА ПРИРОДИ У КИЄВІ**

У статті досліджено співпрацю Всеукраїнського археологічного комітету з Київською крайовою інспектурою охорони пам'яток культури та мистецтва щодо охорони пам'яток мистецтва, культури та природи у Києві. Визначено результати спільних зусиль пам'яткоохоронних інституцій.

Ключові слова: Всеукраїнський археологічний комітет, Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури та мистецтва, охорона пам'яток, напрями роботи пам'яткоохоронних органів.

На початку 1920-х роках пам'яткоохоронна діяльність у Києві потребувала розроблення основних засад і впровадження нових організаційних форм охорони пам'яток. Навколо цієї проблеми об'єдналися значні сили провідних науковців того часу. Аналіз пам'яткоохоронних проблем у зазначений період переконує в тому, що їх вирішення залежало не лише від організаційного і фінансового забезпечення цієї важливої ділянки культурного будівництва, а й від ефективної співпраці окремих державних та громадських пам'яткоохоронних органів.

Процес організації пам'яткоохоронних інституцій у Радянській Україні та їх подальша співпраця в умовах соціально-економічної кризи початку 1920-х років є прикладом для організації сучасної пам'яткоохоронної діяльності у Києві, що потребує ефективної співпраці державних та громадських установ.

Серед вітчизняних науковців проблемою становлення та діяльності Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) та Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури та мистецтва (ККІОПК) займалася низка дослідників. Зокрема, академік П.Т. Тронько у праці «Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми»¹ розглядає основні етапи становлення державних пам'яткоохоронних органів. Олексій Нестуля у праці «Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР» розкриває основні дії органів державної влади по створенню пам'яткоохоронних органів, а в монографії «Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч.1. 1917 р. — середина 1920-х років» розкриває основні заходи пам'яткоохоронних органів у збереженні культових споруд². У праці «В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст» Сергій Білокінь висвітлює діяльність Федора Людвіговича Ернста, крайового інспектора Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури, який стояв біля витоків створення ККІОПК³. Світлана Нестуля у дослідженні «Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН» аналізує створення ВУАКу та проблеми його становлення⁴.

Метою пропонованої статті є дослідити співпрацю ВУАКу з ККІОПК щодо охорони пам'яток мистецтва та культури у Києві й результати їх спільних дій.

На початку 1921 р., у зв'язку із занепадом відповідних державних пам'яткоохоронних органів, що виникли в роки Української революції, вчені Києва, які були об'єднані переважно навколо Українського Наукового Товариства (УНТ), активізували зусилля по розбудові академічного Археологічного комітету.

¹ Тронько П.Т. Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми (До III з'їзду Всеукр. спілки краєзнавців) / П.Т. Тронько — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 125.

² Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч.1. 1917 р. — середина 1920-х років / О.О. Нестуля. — К., 1995. — С. 280.

³ Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. Білокінь. — К., 2006. — С. 355.

⁴ Нестуля С.І. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / С.І. Нестуля. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1997. — С. 99.

логічного комітету. Протиборство вчених усередині товариства призвело до припинення роботи комітету. Другою спробою поновити його роботу стало створення при ВУАН Археологічної комісії. Але спроба виявилась марною. Натомість 6 лютого 1922 р. при ВУАН було створено науково-консультативний орган з пам'яткознавства, який отримав назву Археологічний комітет⁵.

Академіком Федором Шмітом, який у травні 1921 р. приїхав до Києва та очолив Археологічний комітет, було розроблено проект статуту комітету, в якому проголошувалися його завдання, зокрема всебічний науковий опис, вивчення, видання пам'яток мистецтва; теоретична розробка всіх питань, що стосуються матеріальної етнографії та історії мистецтв; вивчення питань теорії і практики музеєзнавства у всіх його галузях. Комісія підготувала текст звернення «Всім установам і товариствам, що розробляють питання археології, історії мистецтва, матеріальної етнографії і музеєзнавства і дбають про охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи», в якому закликалося берегти пам'ять минулого⁶.

Як зазначає С. Нестуля: «Незважаючи на вкрай обмежені можливості (фінансові, адміністративні, штатні та ін.), комітет досить скоро завоював авторитет у наукових колах ..., довівши конструктивність ідеї створення центру координації пам'яткоохоронних та пам'яткознавчих зусиль при Всеукраїнській академії наук»⁷.

24 липня 1924 р. головою ВУАКу став академік О.П. Новицький. Як голова Комітету Олекса Петрович виклав чимало важливих і цікавих думок, спрямованих на його реформування. Наприклад, учений пропонував залучити до роботи ВУАКу якнайширше коло фахівців-археологів, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, виступав за розподіл функцій Комітету як загальнодержавного органу, наділення його адміністративними функціями, правом законодавчої ініціативи тощо⁸.

Як наслідок, 1924 р. Археологічний комітет отримав статус Всеукраїнського (ВУАК), який протягом певного часу (до створення Головної інспектури охорони пам'яток) виконував функції головної державної установи з охорони пам'яток культури, мистецтва та старовини, в тому числі й у Києві.

Одночасно із зазначеними подіями питання про охорону пам'яток культури та мистецтва поставало на загальнодержавному рівні. 23–24 жовтня 1924 р. у Москві відбулася нарада представників Головнаук союзних республік, на якій було запропоновано утворення в союзних республіках спеціальних центральних і місцевих органів з управління музеями і охорони пам'яток, які входили б до складу Головнауки. Відповідно Укрнаука розробила проект утворення Центрального комітету охорони пам'яток історії і культури з громадськими комісіями при ньому та чотирьох крайових інспектур, а саме: Дніпропетровської, Одеської, Харківської та Київської. Останню очолив Ф. Ернст⁹. На крайові комісії покладалися завдання охорони пам'яток, визначення наукового, історичного та художнього значення виявлених пам'яток, контроль за виконанням усіх відповідних законів щодо охорони пам'яток, проведення обстеження та огляд пам'яток культури, а також подання клопотання про видачу відкритих листів щодо археологічних розкопок (що раніше відносилось до безпосереднього відання ВУАКу), сприяння охороні та вивченню пам'яток культури тощо¹⁰. Такий перелік завдань частково збігався з розробленими О. Новицьким напрямками роботи Археологічного комітету.

Члени ВУАКу негативно відреагували на прагнення державного органу внести зміни до структури пам'яткоохоронної роботи. 20 травня 1925 р. М. Рудинський, вчений секретар ВУАКу, який щойно повернувся з Харкова, повідомив учасників засідання ВУАКу, що Укрнаукою було вирішено

⁵ *Нестуля С.І.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / С.І. Нестуля. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1997. — С. 6.

⁶ *Тронько П. Т.* Краєзнавство в Україні: Здобутки і проблеми ... — С. 33-43.

⁷ *Нестуля С.І.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН ... — С. 6.

⁸ *Бонь О.І.* Олексій Петрович Новицький як історик, краєзнавець, дослідник національної культурної спадщини / О.І. Бонь // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ / Гол. ред. Ю. Данилюк; НАН України. Ін-т історії України; Служба безпеки України; Голов. архівне упр. при Кабінеті Міністрів України. — № 1/2 (4/5). — К., 1997. — С. 277

⁹ *Нестуля О.* Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів: в 6-и ч. — Ч. 1. / О. Нестуля — К.: АН УРСР, Ін-т історії, 1989. — С. 103

¹⁰ Державний архів Київської області (*далі* — ДАКО). — Р. Ф. — 212. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 35.

створити крайові інспектури охорони пам'яток культури, які мали працювати під керівництвом Головної інспектури при Укрголовнауці. «Вважаючи за необхідне притягти до праці з охорони пам'яток робітників на місцях, ВУАК гадає, — зазначалось у його рішенні з цього приводу, — що, поперше, в сучасних умовах праці, коли пам'ятки старовини гинуть у такій масі, спасти їх може тільки централізація апарату, який не тільки керує справою і дає дозвіл на розкопки та досліди наукові, а і має змогу вжити відповідні заходи до врятування пам'яток, і що, по-друге, такий апарат може мати місце лише при ВУАН, то тільки в найбільшому культурному осередкові — Києві, — де ВУАН згуртувала численну групу висококваліфікованих фахівців... є можливість в любий момент кинути відповідні сили на допомогу місцевим робітникам»¹¹.

Після схвалення НКО проектів створення крайових інспектур охорони пам'яток культури члени ВУАКу прийняли рішення про скорочення своєї пам'яткоохоронної діяльності. Так, Комітет мав здійснювати наукове керівництво пам'яткоохоронною справою на місцях, розробляти плани щорічних досліджень пам'яток на місцях, створювати мережу своїх кореспондентів, вести видавничу діяльність тощо¹².

Процес створення Головної та крайових інспектур НКО УСРР тривав як наприкінці 1925 р., так і на початку 1926 р., а функції з координації пам'яткоохоронної роботи продовжував виконувати ВУАК.

Для створення ефективних умов співпраці і розмежування повноважень між двома пам'яткоохоронними інституціями 31 липня 1926 р. Президією Укрнауки було затверджено «Інструкцію про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним комітетом Української Академії Наук»¹³, проект якої ще 9 червня 1926 р. розглянув пленум Всеукраїнського археологічного комітету. Згідно з цим документом керівництво усією роботою по охороні пам'яток покладалось на відповідні органи Укрнауки (Головну і крайові інспектури). Суттєва роль відводилась Українському комітету охорони пам'яток культури, який мав стати дорадчим органом при Укрнауці. Аналогічне положення при крайових інспекторах мали посісти крайові комісії¹⁴.

Інструкція чітко визначала функції кожного в пам'яткоохоронних органів. Наприклад, лише Укрнаука мала право вирішувати всі питання, пов'язані з проведенням археологічних розкопок, обмірів, реставрації та ремонту пам'яток. Що ж до ВУАКу, то за ним, по інструкції, залишались «вищі науково-консультаційні функції» та «керування науково-дослідною роботою в галузі вивчення пам'яток матеріальної культури в межах УСРР»¹⁵.

Так, зокрема, з цього часу ВУАК «не провадив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультаційні функції <...> всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопок, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу». Проте зміна адміністративних функцій суттєво не вплинула на статус ВУАК як науково-координаційного центру археологічних досліджень¹⁶.

Але, як демонструють архівні матеріали, незважаючи на конфлікт інтересів та прагнення бути провідною інституцією у сфері пам'яткоохоронної роботи, ВУАК та Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури у першу чергу ставили собі за мету спільне збереження пам'яток культури, мистецтва, старовини та природи.

¹¹ *Нестуля С.І.* Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН ... — С. 19

¹² *Там само.* — С. 21.

¹³ Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. — Харків, 1927. — С. 159.

¹⁴ *Нестуля О.* Охорона пам'яток історії та культури. 1926—1941 рр. / О. Нестуля // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: зб. метод. матеріалів: в 6-и ч. — Ч. 2. — К.: АН УРСР, Ін-т історії, 1989. — С. 4.

¹⁵ *Там само.* — С. 5.

¹⁶ *Пудовкіна А.* Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х — першій половині 1930-х років / А. Пудовкіна // Ніжинська старовина: зб. регіональної історії та пам'яткознавства. — 2010. — Вип. 10 (13). — С. 128

Так, 2 листопада 1926 р. відбулось екстрене засідання ККІОПК під головуванням Ф. Ернста, на якому постало нагальне питання розподілу пам'яткоохоронних функцій між ККІОПК та ВУАКом, про що в протоколі засідання було вказано так: «Інформація Ернста про юридичні підвалини існування комісії, структуру та завдання комісії, розподіл функцій між комісією та ВУАКом», але які саме функції та яким чином вони мали розподілятися, не було зазначено¹⁷.

Уже за місяць, а саме 8 грудня 1926 р. відбулося об'єднане засідання ККІОПК та ВУАКу, на якому були присутні представники двох установ: О. Новицький, Ф. Ернст, М. Макаренко, Д. Щербаківський, М. Рудницький, П. Курінний та Г. Адольф. Одним з питань, включеним до порядку денного, що розглядалося під час засідання, була проблема збереження Золотих воріт, які в архівних документах називаються «Золота брама» (нині — Музей «Золоті ворота», розташований по вул. Золотоворітській, 8). Також і про використання коштів у розмірі 500 крб., які Окркомгосп переказав на консервацію Золотих воріт. Думки про використання незначної на той час суми розділились. Так, Ф. Ернст пропонував витратити ці гроші на наукове дослідження Золотих воріт, базуючись на «очевидній згоді Комгоспу провести ремонт своїми коштами». Наукові дослідження, на думку Федора Людвіговича, мусять бути проведені ВУАКом. Натомість П.П. Курінний (вчений секретар ВУАКу) запропонував витратити більшу частину коштів на дослідження, а невелику кількість грошей спрямувати на екстрений ремонт пам'ятки. М. Рудинський розглядав суму у 500 крб. як асигнування до коштів, що мусять бути витрачені в справі ремонту Окрвиконкомом, і тлумачить виділене фінансування як «дотацію центра до ремонту». Ф. Ернст, з думкою якого погодився О.П. Новицький, запропонував представникам ВУАКу скласти кошторис на наукові дослідження Золотих воріт і, в першу чергу, на детальне фотографування та змальовування будівлі. При чому, як зазначив під час обговорення питання Д. Щербаківський, «необхідно зараз же зафіксувати сучасний стан пам'ятника і надалі взятися до визнання Золотої брами як археологічної пам'ятки Всесоюзного значення». Наслідком такого плідного обговорення стало рішення про розподіл коштів наступним чином: на дослідження залишок Золотих воріт було виділено 400 крб., а решта (100 крб.) — на поточний ремонт¹⁸.

Цього ж року, за діяльної участі Ф.Л. Ернста, починається активна співпраця ВУАКу з ККІОПК щодо повернення з Росії історичних документів і творів мистецтва, які мають стосунок до УСРР. Зокрема, Наркомос УСРР доручив Археологічному комітетові попередньо виявити, які саме історико-культурні цінності належить повернути в Україну, а Федір Людвігович одержав від ВУЦВК призначення на другого члена Паритетної комісії по обміну культурними цінностями між РРФСР та УСРР, де провів чималу роботу по вишукуванню, дослідженню й передачі до УСРР українських культурних цінностей¹⁹.

30 травня 1927 р. відбулося об'єднане засідання ККІОПК та мистецького відділу ВУАКу під головуванням Д. Щербаківського. Цікавим є те, що під час тієї зустрічі вирішувались не лише організаційні питання (зокрема, розподіл фотоматеріалів з виставки ВУАКу та розподіл коштів на наукові відрядження), а й установчі. Так, Данило Михайлович виступив з пропозицією обрати Іполіта Моргілевського членом мистецького відділу ВУАКу «на підставі поданих звітів про пророблену науково-дослідну роботу в Чернігові»²⁰.

Ще одним результатом плідної співпраці ВУАКу та ККІОПК стало створення у травні 1929 р. Києво-Кирилівського історико-культурного заповідника. Члени ВУАКу не лише брали участь в огляді пам'ятки, а й давали висновки щодо її стану, що сприяло перетворенню колишнього Києво-Кирилівського монастиря на заповідник²¹, а посаду вченого охоронця заповідника обіймав О. Олександров, який до того певний час був уповноваженим представником ВУАКу на Черкащині²².

¹⁷ ДАКО. — Р. Ф. — 212. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1—2.

¹⁸ Там само. — Арк. 3—6.

¹⁹ Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст... — С. 111—112.

²⁰ ДАКО. — Р. Ф. — 212. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 12.

²¹ Там само. — Арк. 1, 49—50.

²² Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч.1. 1917 р. — середина 1920-х років / О.О. Нестуля. — К., 1995. — С. 167.

Таким чином, упродовж тривалого часу ВУАК залишався єдиним провідним органом пам'яткоохоронної роботи, а його члени негативно сприйняли появу ККЮПК та висловлювали незадоволення. Але після прийняття відповідних нормативно-правових документів ВУАК та ККЮПК виробили форми співпраці (проводили спільні засідання, брали участь у дослідженні пам'яток та плануванні кошторисів на дослідження тощо). Завдяки спільній діяльності пам'яткоохоронних органів, вдалось зокрема дослідити та провести ремонтні роботи залишок Золотих воріт, перетворити колишній Кирилівський монастир на Києво-Кирилівський історико-культурний заповідник, проводити виставки, дослідження, сприяти поверненню національної культурної спадщини на Батьківщину тощо. Як демонструють архівні матеріали, незважаючи на конфлікт інтересів та прагнення бути провідною інституцією у сфері пам'яткоохоронної роботи, Всеукраїнський археологічний комітет та Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури в першу чергу ставили собі за мету збереження пам'яток культури, мистецтва, старовини й природи та успішно її реалізовували.

Байталоук О.М. Сотрудничество Всеукраинского археологического комитета с Киевской краевой инспектурой охраны памятников культуры и искусства в сфере охраны памятников искусства, культуры и природы в Киеве

В статье исследовано сотрудничество Всеукраинского археологического комитета с Киевской краевой инспектурой охраны памятников культуры и искусства в сфере охраны памятников искусства, культуры и природы в Киеве. Определены результаты совместных усилий этих организаций по охране памятников.

Ключевые слова: Всеукраинский археологический комитет, Киевская краевая инспектура охраны памятников культуры и искусства, охрана памятников, направления работы органов по охране памятников культуры.

Baitaliuk O. Cooperation of the Ukrainian Archaeological Committee with the Kyiv Edge Inspectorate of Cultural Artifacts and Art for the Protection of Monuments of Art, Culture and Nature in Kyiv

This article explores the cooperation of the Ukrainian Archaeological Committee with the Kyiv Edge Inspectorate of Cultural Artifacts and Art for the Protection of Monuments of Art, Culture and Nature in Kyiv. It determines the results of joint efforts of monument protection institutions.

Key words: Ukrainian Archaeological Committee, Kyiv Edge Inspectorate of Cultural Artifacts and Art, public monuments, areas of the monument protection authorities.